

**INTELLECTUAL INCEPTION: A Multidisciplinary Research
Journal of Bhojpur Campus**

(Peer Reviewed)

ISSN: 2990-7934, Volume 1, Issue 1, July 2023, pp 113-124

Published by Research Management Cell (RMC), Bhojpur Multiple Campus, Bhojpur

E-mail: bhojpurcampusrmc77@gmail.com

गौथलीको चिरिविरी कवितामा अलङ्कारविधान

बेनुबहादुर कार्की

नेपाली तथा नेपाली शिक्षा विभाग

भोजपुर बहुमुखी क्याम्पस, भोजपुर, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल

E-mail: karkibenu16@gmail.com

लेखसार

यस लेखमा गौथलीको चिरिविरी कवितामा अलङ्कारविधान मुख्य समस्या निर्माण गरी यसको निरूपण कवितामा विद्यमान रूपक, उपमा, दृष्टान्त र तुल्ययोगिता अलङ्कारको विवेचनाका आधारमा भएको छ । यो लेख गुणात्मक अनुसन्धानमा आधारित छ । लेखनाथ पौड्यालद्वारा रचित *गौथलीको चिरिविरी* शीर्षकको कविताको विश्लेषण हुने भएकाले पाठ्य विश्लेषणमा आधारित अनुसन्धान हो । अलङ्कार संस्कृत काव्य शास्त्रीय मुख्य सिद्धान्त मध्येको एक हो भने यो कृतिको बाह्य सौन्दर्यसँग सम्बन्धित सिद्धान्त हो । शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार जस्ता भेदमा कृतिको विश्लेषण गर्न सकिने आधार यस सिद्धान्तले निर्माण गरेको छ । यस लेखमा उक्त कविताको अर्थालङ्कारको विवेचना भएको छ । यस कवितामा कविताको शैलीपक्षीय तत्त्वका रूपमा रूपक अलङ्कार प्रमुख रहेको छ । कविताको अध्ययन गर्दा नाटकको आभाष हुने कथन शैलीभित्र उपमान र उपमेयको सादृश्य धर्म स्थापित भएको यस कवितामा रूपक अलङ्कारको सहयोगीका रूपमा उपमा, दृष्टान्त र तुल्ययोगिता अलङ्कार प्रयोग भएको विषयमा विमर्श भएको छ ।

शब्दकुञ्जी: अर्थालङ्कार, रूपक, उपमा, दृष्टान्त, तुल्ययोगिता ।

विषयपरिचय

प्रस्तुत लेख कवि लेखनाथ पौड्याल (वि.स.१९४१-२०२२) ले रचना गरेको गौथलीको चिरिविरी कविताको अलङ्कार विधाको मूल समस्यामा केन्द्रित रहेको छ । पौड्याल नेपाली कविता परम्परामा “*कविता कल्पद्रुम*” कविता सङ्ग्रह (१९६२) मा सङ्ग्रहित “श्रृङ्गार पच्छिसी” र “मानसाकषिणी” शीर्षकका दुईवटा कविता प्रकाशन गरी प्रवेश गरेका हुन् । पौड्यालका *लालित्यभाग १* (२०१०), *लालित्यभाग २* (२०२५), *कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालका प्रतिनिधि*

कविता (२०४१) र लेखनाथका प्रमुख कविता (२०४६) प्रकाशित छन् । पौड्यालको समग्र साहित्यिक योगदानको चर्चा गर्दा उनका वर्षाविचार (१९६५), शोकप्रवाह (१९७०), ऋतुविचार (१९७३), बुद्धिविनोद (१९७३), सत्यकलीसंवाद (१९७६), गीताञ्जली (१९८६), त्याग र उदयको युगल प्रकाश (२०२२), अमर ज्योतिको सत्यस्मृति (२००८), मेरो राम (२०११), खण्डकाव्य र तरुण तपसी (२०१०), महाकाव्य प्रकाशित छन् । प्रस्तुत कविता १९९२ सालमा शारदा पत्रिकामा प्रकाशित भएको कविको उत्तरार्द्ध चरणको प्रतिनिधित्व गर्ने कविता हो । यस कवितामा नेपालमा १९९० सालको विनासकारी महाभूकम्पले काठमाडौँ सहरलाई क्षतविक्षत बनाएको सन्दर्भमा मान्छेमा विद्यमान मानवीय पक्षका साथै मानवतावादी सन्देश वाच्यार्थमा अभिव्यञ्जित भएको छ । भूकम्पको विनासकारी भय र त्यसबाट सृजित प्रतिकूलताका कारण यान्त्रिक बनेको मान्छे तथा त्यस्तो परिस्थितिमा सहाराको खोजी गर्ने दुई पक्ष बीचको द्वन्द्वात्मकता प्रबल रहेको यस कवितामा मान्छेले मान्छे हुनुको भावबोध गर्न नसकेको सन्दर्भलाई कथ्यका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । कथ्य विषयलाई स्वतस्फूर्त ढाँचामा संयोजन गर्ने यस कवितामा अलङ्कारको प्रविधि सहजात रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

अलङ्कार प्राचीन ऋग्वेद र पाणिनीको अष्टाध्यायीमा प्रयोग भएको संस्कृत काव्य चिन्तनको महत्त्वपूर्ण स्थापित सिद्धान्त हो । पाश्चात्य काव्यचिन्तक भरतले उपमा, रूपक, दीपक र यमक गरी चार अलङ्कारको चर्चा गरे तापनि हाल आएर यसको शब्दगत र अर्थगत तहमा थुप्रै अलङ्कारको चर्चा विद्वानहरूले गरेका छन् । कुनै कविताको वा साहित्यिक रचनाको विश्लेषण गर्ने महत्त्वपूर्ण आधार अलङ्कार हो । दर्शन, शिल्प र सौन्दर्य सापेक्ष विषयवस्तुलाई अध्ययन गर्नका लागि अलङ्कारको आवश्यकता रहेको छ । यस लेखमा गौथलीको चिरिविरी कवितामा प्रस्तुत अलङ्कारका सम्बन्धमा हुन नसकेको अध्ययनको रिक्तताको परिपूर्तिका साथै यस विषय सम्बद्ध अध्येताका लागि प्राज्ञिक औचित्य राख्ने अपेक्षा रहेको छ ।

समस्याकथन

नेपाली साहित्यका सन्दर्भमा लेखनाथ पौड्याल शास्त्रीय-परिष्कारवादी धारालाई स्थापित गर्दै नेपाली कवितालाई माध्यमिककालीन शृङ्गारिकताबाट आधुनिक स्वरूप दिने स्रष्टा हुन् । नेपालमा १९९० सालमा गएको महाविनासकारी भूकम्प र त्यसको परिवृत्तमा लेखिएको गौथलीको चिरिविरी कविता परिष्कारवादी मानवतावादी कृति हो भने संस्कृत साहित्य चिन्तनका अधिकतर मानकका आधारमा यो कृति विश्लेषणीय सामग्री हो । यस कवितामा अलङ्कारविधान मुख्य समस्या चयन भएको यस लेखमा उपर्युक्त समस्याको समाधानका लागि निम्न शोधय समस्यालाई आधार बनाइएको छ :

- क) कवितामा रूपक र उपमा अलङ्कार के कस्तो रहेको छ ?
- ख) कवितामा दृष्टान्त अलङ्कार कसरी प्रस्तुत भएको छ ?

ग) तुल्ययोगिता अलङ्कार किन प्रयोग भएको छ ?

उपर्युक्त शोध समस्यालाई शोध प्रश्नका आधारमा प्राज्ञिक समाधान खोज्नु यस लेखको उद्देश्य हो भने अर्थालङ्कारको सिद्धान्तमा केन्द्रित रहनु यसको सीमाङ्कन हो ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखका लागि प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक सामग्रीको रूपमा कवि लेखनाथ पौड्यालको *गौँथलीको चिरिविरी* कवितालाई लिएको छ । द्वितीयक स्रोत सामग्री अन्तर्गत सैद्धान्तिक पुस्तकहरू, पत्र पत्रिका तथा अनुसन्धानात्मक लेख रहेका छन् । यस अनुसन्धानका लागि सङ्कलित सामग्रीको विवेचना पाठ विश्लेषण केन्द्रित गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययनलाई पूर्णता दिनका लागि संस्कृत काव्य चिन्तन अन्तर्गतको अलङ्कार सिद्धान्त रहेको छ । सामग्री विश्लेषणका लागि व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

अलङ्कार नेपाली साहित्यमा मात्र नभएर संस्कृत एवं पाश्चात्य साहित्यमा समेत चर्चित विषय हो । कुनै पनि विषयलाई शोभायुक्त बनाउने तत्त्व अलङ्कार हो । अलङ्कारको यस सिद्धान्तले कलात्मक पक्षलाई मात्र नभएर शिल्प ज्ञान र दर्शनसापेक्ष विषयलाई पनि समेटेको छ । पाश्चात्य साहित्यमा एरिस्टोटलले र पूर्वीय साहित्यमा भरतमुनिबाट अलङ्कारको चर्चा भएको पाइन्छ । वैदिक युगबाट अलङ्कार सम्बद्ध चर्चा भएको छ भने निरुक्तकार यास्कले अलङ्कारको विवेचना गर्ने क्रममा यसका भेदहरूको चर्चा गरेका छन् । उपमा, रूपक, यमक र दिपक गरी चारवटा अलङ्कारको चर्चा भरतमुनिले गरेका छन् (उपाध्याय उद्धृत भरतमुनि, २०६७, पृष्ठ ९) । भाषिक प्रयोग हुने सामान्य अर्थले पृथक् कथनबाट साहित्यलाई अलग तुल्याउने काम अलङ्कारले गर्दछ (ऐजन, २०७७, पृष्ठ २३६) । यसरी हेर्दा काव्यको शोभाबद्धक तत्त्वका रूपका संस्कृत र नेपाली साहित्यमा लिने गरेको महत्त्वपूर्ण तत्त्व अलङ्कारलाई मानिन्छ । अलङ्कार कृतिको अङ्गी र शोभाकारक तत्त्व मान्ने विषयमा मतैक्य नपाइने यस सिद्धान्तको विकास कलात्मक सौन्दर्यशास्त्रलाई प्रतिनिधित्व गर्ने सामवेद पातञ्जल दर्शनको स्फोट सिद्धान्त शिल्प र अलङ्कार विधा सम्बद्ध दर्शनसँग जोडिएको ज्ञान मीमांशमा आधारित छ (अधिकारी र अधिकारी, २०७९, पृ. ४७) । शब्द वा अर्थमा पाठकलाई भित्री हृदयमा आनन्द पैदा गर्ने साधन अलङ्कारको अभिलक्षण हो (सिद्दाल, २०२८, पृ. ८३) । अर्थका तहमा वैचित्र्य तय गर्ने शैलीको अवधारणा अन्तर्गत अलङ्कार साहित्यको बाह्य सौन्दर्यसँग मात्र जोडिएको भए पनि पूर्वीय साहित्यमा यसको सर्वोपरि महत्त्व रहेको छ । पूर्वीय काव्य चिन्तकहरूले साहित्यको मूल तत्त्व नै अलङ्कारलाई मान्दछन् (भट्टराई, २०७७, पृ. २८६) । संस्कृत र पश्चिमा सिद्धान्तमा काव्य सिर्जनामा अलङ्कारले कृतिलाई आश्वाद्य बनाउने काम गर्दछ भन्ने विषयको सर्वोपरि व्याख्या

गरिएको छ । साहित्यमा अनिवार्य तत्त्वका रूपमा चिनिने अलङ्कारले सङ्गीत र लय पक्षलाई समावेश गरेको हुन्छ (गडतौला, २०७७, पृ. ३५) । काव्य सिर्जनाको शोभावर्द्धक तत्त्वलाई सङ्गीत र लय पक्षसँग जोड्ने काम गर्दछ । शब्द र अर्थमा रहेको विशेष वैचित्र्यले काव्य सुशोभित भई श्रोता र बोद्धाहरूको हृदयमा भित्री आनन्द उल्लासमय रूपमा चमत्कार पैदा भई रहन्छ, त्यही वैचित्र्यको साधन नै अलङ्कार हो (शर्मा, २०५८, पृ. १२) । यसरी काव्यको सन्दर्भमा अलङ्कारको तात्पर्य काव्यको गहना वा आभूषण हो ।

अलङ्कारवाद वा अलङ्कार सम्प्रदायका प्रवर्तक भामहले सुन्दर शरीरमा पनि कुण्डल, गहना र भेषभुषा आवश्यक ठान्दछन् जसरी सुन्दर शरीर गहना नभई शोभायमान हुन सक्दैन, त्यसरी नै काव्य पनि जतिसुकै वस्तु सौन्दर्यलेयुक्त भए पनि अलङ्कार बिना शोभित हुन सक्दैन भन्ने ठान्दछन् (अचार्य उद्धृत भामह, २०६७, पृ. ११८) । यसरी साहित्यमा सङ्गीत पक्षको महत्त्वलाई स्वीकार गर्दै कुनै काव्य निर्माण गर्ने शब्द अलङ्कार र अर्थ अलङ्कारलाई उच्च कोटीको काव्य सिर्जना गर्ने साधनको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । काव्यमा काव्यत्व के ले ल्याउँछ अथवा त्यो कुन वस्तु हो जसको उपस्थितिमा काव्यमा काव्यतत्व विद्यमान रहन्छ भन्ने अनुसन्धानको क्रममा नै अलङ्कारवादको उदय भएको हो (उपाध्याय, २०६७, पृ. १०६) । कुनै कथाका माध्यमबाट आर्थी सम्बन्धमा विरोधाभाष सिर्जना भई उत्पन्न हुने अलङ्कार विरोध र विरोधाभाष अलङ्कार हुन्छ (थापा, २०६६, पृ. २४६) । अलङ्कार आफैमा एउटा सिद्धान्त भएकाले साहित्यको सहायक सिद्धिका लागि यो अपरिहार्य रहेको छ । काव्यमा जसरी रस र गुणको महत्त्व हुन्छ त्यसैगरी अलङ्कारले पनि महत्त्व रहेको छ । अलङ्कारवादी मतले मूलतः काव्यको जीवन अलङ्कार्य र गौणतः काव्यको गहना अलङ्कार, उपमा, उत्प्रेक्षा आदिको रूपमा चिनाएको या साध्य अलङ्कार र अलङ्कार साधन दुवै रूपमा लिइएको अलङ्कारलाई रस र ध्वनिवादीहरूले स्वीकार गरेको छन् (पौडेल, २०५७, पृ. ७२) । पूर्वीय साहित्यमा जस्तै पाश्चात्य साहित्यमा पनि अलङ्कारको चर्चा निम्नानुसार गरिएको छ । अलङ्कार कुनै व्यक्तिको आफ्नो स्वतन्त्र विचार र सिद्धान्तले मनको भावलाई प्रस्तुत गर्नु अलङ्कार हो (बलिङक, १९९६, पृ. १५३) । कवितामा अलङ्कारको अध्ययनले काव्यमा नयाँ पन भित्र्याउने कार्य गर्दछ त्यसलाई अलङ्कार भनिन्छ (चाइल्ड र फाउलर, सन् १९८७, पृ. १३९) । त्यसै गरी कुनै व्यक्तिले प्रस्तुत गरेको विचारलाई अर्कै आलङ्कारिक तवरले व्यक्त गर्नु अलङ्कार हो (कडन, १९९४, पृ. ४३२) । पश्चिमी काव्य परम्परामा यसलाई सामान्य मान्दै विम्बलाई बढी महत्त्व दिइएको छ । अलङ्कारलाई साहित्यको मूलभूत तत्त्व मान्ने नमान्ने तर्क आ आफ्ने तवरले गरे पनि यसको आफ्नै महत्त्व रहेको छ । पश्चिमी काव्य परम्परामा यसलाई सामान्य मान्ने पनि संस्कृत साहित्यमा यसको धेरै चर्चा परि चर्चा भएको पाइन्छ । यसमा नेपालको वर्तमान समयको राजनीतिक सामाजिक र आर्थिक पक्षलाई समावेश गरिएको छ । यसमा पाठ्य विषयवस्तुसँग सम्बन्धित भएर गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिलाई अबलम्बन गरी अध्ययन गरिएको छ । यस

लेखमा कवि लेखनाथ पौड्यालको गौथलीको चिरिविरी कवितामा प्रयोग भएका अलङ्कारलाई विवेचना गरिएको छ ।

सामग्री विश्लेषण र नतिजा

नेपाली साहित्यमा परिष्कारवादी धाराका लेखनाथ पौड्यालका कविताहरू विश्लेषण गर्न योग्य रहेका छन् । यस लेखमा कवि लेखनाथ पौड्यालको गौथलीको चिरिविरी कवितामा के कस्तो अलङ्कारविधान रहेको छ ? ती अलङ्कार निर्धारित श्लोकहरूमा पहिचान गरी प्राप्त अलङ्कारहरूलाई विवेचना गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ । अलङ्कारहरूको वर्गीकरण वा विभाजन विभिन्न तवरले गरेको पाइए तापनि ती खासै प्रचलित मान्यतामा रहेको पाइँदैन तापनि शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार गरी दुई भेदलाई मान्ने गरिएको पाइन्छ । शब्दमा चमत्कार हुने अङ्कारलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ । यसले शब्द एवम् ध्वनि चमत्कारपूर्ण प्रयोगबाट सौन्दर्य पैदा गर्दछ । शब्दालङ्कार अन्तर्गत अनुप्रास, यमक, श्लेष आदि अलङ्कार पर्दछन् । गौथलीको चिरिविरी कवितामा शब्दालङ्कारका भेदहरूको व्याख्या विश्लेषण गरिएको छैन । अर्थमा चमत्कार पैदा हुने अलङ्कारलाई अर्थालङ्कार भनिन्छ । यो शब्दको अर्थमा आधारित हुन्छ र यसले शब्दको अर्थगत चमत्कारबाट काव्यमा सौन्दर्यता प्रदान गर्ने गर्दछ । जहाँ अर्थको आश्रय लिएर सौन्दर्य व्यक्त हुन्छ त्यहाँ अर्थालङ्कार हुन्छ । शब्दालङ्कारले वर्ण पदको परिवर्तन सहन गर्न सक्दैन भने यस अलङ्कारले वर्ण र पदको परिवर्तलाई सहज रूपले स्वीकार गर्दै अलङ्कारलाई जस्तको तस्तै राख्न सक्छ । यस अलङ्कार अन्तर्गत रूपक, उपमा, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त, स्मरण, व्यतिरेक आदि अलङ्कार पर्दछन् । प्रस्तुत कवितामा यस अन्तर्गत पर्ने रूपक, उपमा, दृष्टान्त र तुल्ययोगिता अलङ्कारको विवेचना निम्नानुसार गरिएको छ ।

गौथलीको चिरिविरी कवितामा रूपक र उपमा अलङ्कार

उपमेयमा उपमानको आरोप गरेर देखाउनु नै रूपक अलङ्कार हुन्छ । कुनै वस्तुको रूपको अर्को वस्तुसँग आरोप गरेर दुईवटा भेद प्रस्तुत गर्नु रूपक अलङ्कार हो । अर्थात् आरोप गरेर फलानो नै फलानो हो भन्नु रूपक अलङ्कार हो । रूपक अलङ्कारका विभिन्न भेदहरू छन् यस अन्तर्गत माला रूपक, परम्परित रूपक, सावयम रूपक, सन्देह रूपक, भ्रान्ति रूपक भनी उल्लेख गरिएको छ । अलङ्कार विधानका दृष्टिले रूपक अलङ्कारको सघन उपस्थिति रहेको यस कवितामा यसको पुष्टि निम्न उद्धरणले गर्दछ :

म बस्ने कोठाकै दलिन-बिचमा गौँथलि बस्यो
पिटाएको तन्नाउपर फिर मैला पनि खस्यो ।
मलाई त्यो देखि हृदय-बीच लाग्यो किरिकिरी
चरी बोल्यो मेरो मन सब बुझी त्यो चिरिविरी ॥

(गौँथलीको चिरिविरी, श्लोक १, पृ. ९६)

प्रस्तुत उद्धरण सामन्तवादी सशरी परिवेशमा भौतिक जीवन व्यतित् गर्ने तथा धनको आडम्बरले बशीभूत मान्छेमा मानवताको सन्देश दिने सन्दर्भसँग सम्बन्धित छ । यस कविताशंमा सहरको भौतिकता र आधुनिकताको अन्धानुकरण गर्ने मान्छेमा रहेको अमानवीय मानवता विरोधी चरित्रलाई पंक्षी अर्थात् मान्छेको निकटमा बस्न रूचाउने चराको प्रतिनिधि गौथलीको कथनका माध्यमबाट कथ्य सन्देशको निर्माण भएको छ । विषयवस्तुलाई नाटकीकरण गरी प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा यस कवितामा सम्बोधकले 'म' पात्रको कोठाको दलिनमा गौथली बसेको, त्यसको उपस्थितिले 'म' पात्रमा असहजता निर्माण भएको, गौथलीले गर्ने फोहोरको कारण 'म' पात्रमा आक्रोश सिर्जना भएको तथा उसले जुनसुकै समयमा प्रतिकार गर्न सक्ने दृश्यको निर्माण भएको छ । कथ्य विषयको प्रस्तुतिसँग सम्बन्धित स्थानको रूपमा 'म' पात्रको कोठा र त्यसको वस्तुवर्णन उपमानका रूपमा रहेको तथा त्यहाँको स्थिति वर्णन पछि 'म' पात्रको द्वेषपूर्ण दृष्टिलाई आत्मसात् गरी दुई पात्र अर्थात् 'म' र 'गौथली' बीचको संवाद प्रारम्भ भएको विषयको निर्देश गर्ने उपमेय बीचको अन्वय भएको यस उद्धरणमा आएको नाटकीयता रूपक अलङ्कारको आधार हो । एउटा घर, घर भित्रको कोठा, कोठाका दलिन, गौथली, तन्ना, तन्नामा मैला खसेको जस्ता उपमेयलाई गौथलीको चिरबिर अर्थात् संवादमा रूपान्तर गर्नु कथ्यको नाटकीय प्रस्तुति हो भने यो रूपक अलङ्कारको प्रमुख अभिलक्षण पनि हो । रूपक अलङ्कारका विशेषता प्रत्यक्षतः देखिने यस उद्धरणमा यसका विशेषताको पुष्टि हुन्छ भने कविनिबद्धता गौथलीको कथनका रूपमा प्रस्तुत निम्न उद्धरणमा पनि यसको प्रभावकारी संयोजन भएको छ :

यहाँ तिम्रो सानू घर महलवा रामभुपडी
खडा देखी राम्रो गगन-विच खैलै लडिबुडी ।
पसेको हूँ बाबा ! अलिदिन वसूला कि म भनी
प्रियाको आगामी प्रसव दिनको उत्सव गनी ॥

(ऐजन, श्लोक ३, पृ. ९६)

१९९० सालको महाभूकम्पको कारण आवासविहीन भएको सिङ्गो सहरको वातावरण तथा त्यसले सिर्जना गरेको मानवीय अस्तव्यस्तताको परिस्थितिलाई प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा आएको देखिन्छ प्रस्तुत उद्धरणमा बसन्त ऋतुको आगमनसँगै बचेराहरूले चल्ला काढ्ने बचेराको व्यवस्थापनका लागि केही दिनका लागि बसोबास गर्ने म पात्रलाई अनुनय गरेको सन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ । मानिसरूपी आसनमा रहने चेतना, दया र करूणाको भाव रहेको मानिसको विशिष्ट गुण छ भन्ने आर्थी अभिलक्षणाको सन्दर्भमा प्रस्तुत श्लोक देखा परेको छ । विषयवस्तुलाई काल्पनिक र नाटकीकरण रूपमा प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा कहीं कतै बास गौथलीलाई नमिलेको म पात्रलाई बासका लागि अनुनय गर्ने सन्दर्भमा यस्तो दृश्यको निर्माण भएको छ । कथ्य विषयवस्तुको प्रस्तुतिसँगै गौथलीको गगन बीचमा लडिबुडी गर्दै देखेको भुपडी र पात्रसँग भएको संवाद रूपक अलङ्कारको आधार हो । एउटा सानो घर, महल वा राम भुपडी

जस्ता उपमेयलाई नाटकीय प्रस्तुतिसँगै रूपक अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ केही दिनका लागि मात्र आश्रय माग्नु यस संसार क्षणिक भएको हुँनाले सबै मानिसको यो पृथ्वी हो भन्ने आसयको रूपक अलङ्कारको अन्तिम हरफले पुष्टि गरेको छ ।

कुनै पल्टेका छन् मलिन मुख लाई रूखमुनी
कुनै रून्छन् बाटो बीच नमिली सानू रूख पनि ।
कुनै भोका शोकाकुल मरिरहेछन नगरमा
हरे ! तिम्रो यस्तो कुन तुजुक यो तुच्छ घरमा ॥

(ऐजन, श्लोक १०, पृ. ९६)

प्रस्तुत उद्धरणमा देह र आत्मालाई प्रसङ्गबस जोड्दै मानिसमा भोक र शोकको आत्माले कुनै ठाउँ प्राप्त गर्नका लागि सङ्घर्षरत छ भन्ने भाव सन्दर्भलाई यस श्लोकमा उल्लेख गरिएको छ । मानिसको मनभित्र अनेकन आशाको दियो रहेको र आशारूपी वस्तु प्राप्त गर्न नसकेकाले सानो सहरमा ब्याकुल भई भौतारी रहेको मानिस भौतिक वस्तुप्रति दिन रात मरिहत्ते गर्ने सन्दर्भ व्यक्त भएको छ । यस श्लोकमा प्रस्तुत भएको कथ्य विषयहरू रूख, बाटो, नगर आदि ठाउँहरू उपमानको रूपमा रहेको त्यस ठाउँको वर्णन पछि शोकमा डुबिरहेको सहरलाई व्यक्त गर्न उपमेय बीचको सम्बन्ध आएकाले कवि कथनमा रूपक अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । भौतिक वस्तुलाई सामान्य ठान्दै मानिसले घर र सम्पतिलाई तुच्छ ठानिएको विषय प्रस्तुत गरिएको छ । यस कवितामा घेरै ठाँउमा रूपक अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ अरू अलङ्कारहरू स्वतन्त्र अर्थगत कला सम्बन्धलाई उल्लेख गर्दै सामान्य रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । विषयको नाटकीकरण मञ्चन भए जस्तै गौँथलीको आवाज कवि कल्पनामा घनीभूत भई व्यक्त गरिएको छ । यस कवितामा रूपक अलङ्कारको पुष्टि गर्ने प्रयोजनका लागि उपमा अलङ्कारको उपस्थिति सहयोगीका रूपमा भएको छ ।

कुनै वस्तुलाई अर्को कुनै उस्तै चिजसँग दाजेर प्रस्तुत गर्नु वा एउटा वस्तुको छेउमा अर्को वस्तुलाई नजिकमा राखेर त्यसको समानता देखाउनु उपमा अलङ्कार हो । उपमान र उपमेयका बीचमा गुण र क्रिया आदिको दुई धर्म देखाउदा उपमा अलङ्कारको जन्म हुन्छ ।

निमेषैमा भत्की घररर गरी घर त्यसरी
ढली ज्यानै हने घर छ डरको दीर्घ भुमरी ।
विधातको भित्रै मधुर करूणाको रस परी
परेनौ तै हामी विकट भुमरीमा अरूसरि ।

(गौँथलीको चिरिविरी, श्लोक ७, पृ. ९६)

प्रस्तुत उद्धरणमा अलौकिक शक्तिको रूपमा रहेको तर देख्न नसक्ने महाभूकम्पले निम्त्याएको विनास कस्तो हुन्छ भन्ने सन्दर्भ यसमा उल्लेख गरिएको छ । घरको संरचनामा

भूमरीले सिर्जना गरेको पर्यावरण उपमान र घरलाई ज्यानै लिने डरको भूमरी अन्य विषय उपमाको रूपमा आएका छन् । माथिको उद्धरणमा रहेको महललाई उपमानको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने यस उपमानलाई दीर्घ डरको भूमरीको रूपमा उपमेयमा आरोपित गरिएको छ । भौतिक वस्तुलाई ज्यानै समाप्त पार्ने विषयसँग दाँजिएको छ भने यसको वाचक धर्मको रूपमा सबैलाई बचाउने विधातालाई लिएकाले सादृश्य धर्मको स्थापना गरी उपमा अलङ्कारको प्रयोग हुन पुगेको छ । यस कवितामा स्वतन्त्र रूपमा उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ भने रूपक अलङ्कार सहायक सिद्धिका लागि यसमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

गौथलीको चिरिबिरी कवितामा दृष्टान्त अलङ्कार

कुनै एउटा उक्तिलाई अर्को उक्तिले कुनै उद्धरणबाट प्रमाणित गर्नु दृष्टान्त अलङ्कार हो । दुईभन्दा बढी वाक्यार्थमा एउटै धर्म नभए पनि त्यसको विम्ब (छाया) र प्रतिविम्ब (प्रतिछाया) भई वाक्यार्थको समानता बुझाउने अलङ्कार दृष्टान्त अलङ्कार हुन्छ । यस अलङ्कारमा एउटै अर्थ र भावको दुई पङ्क्तिहरू रहने पछिल्लो पङ्क्ति भने उदाहरणको रूपमा रहने गर्दछ, त्यो नै दृष्टान्त अलङ्कार हो:

बिरालोको फेरि अधम चिलको, काग शठको
शिकारी बेहोसी, कुकुरहरूका दुष्ट हठको ।
परी शङ्का भारी सबतिर बिचारी डुलिडुली
निराशामा रून्थे अधि अधचिलो ठाम नमिली ॥

(गौथलीको चिरिबिरी, श्लोक ४, पृ.९६)

प्रस्तुत उद्धरणमा सहारा खोज्दै आएको गौथलीको पीडा सहाराको खोजीमा गर्नु पर्दाको पीडाको सङ्घर्ष व्यक्त गर्दै मान्छेमा जनावरप्रतिको उदासिनता आफ्नै सीमित स्वार्थमा मात्र केन्द्रित भएको र अन्य विभिन्न खालको चराचुरूङ्गीहरूको तथ्यलाई बसोबास रहेको उनीहरूलाई एक आपसमा बाँचनका लागि सङ्घर्षरत रहेको विषय सन्दर्भित भएको छ । विरालो, चिल, काग आदिलाई सिकार गर्ने कुकुर र शिकारीको भयमा बाँचेको विषय कविकथनमा उल्लेख भएको छ । विरालो विम्बको रूपमा स्थापित भई अधम चिल र शठ काग प्रतिविम्बको रूपमा अलङ्कारसँग जोडिएको छ । शास्त्रवादी कविले भौतिक वस्तुलाई तुच्छ ठान्दै धन, सम्पति, ऐस, आराम प्राप्तिका लागि मानिस स्वार्थी बनेको सन्दर्भ यस श्लोकमा पाइन्छ । कसैसँग दुःख कष्ट नभई सांसारिक मोहबाट फर्केर दया, धर्म परोपकार र सद्भावका साथ मानव सेवामा लाग्न प्रेरित गरिएको छ । भौतिक सुख सम्पतिलाई क्षणिक वस्तुका रूपमा तुलना गर्दै समाजमा सबै खालका मानिसको बसोबास गर्ने ठाउँ यो पृथ्वी हो । आध्यात्मिक जीवनलाई कविले दृष्टान्त अलङ्कार मार्फत् प्रस्तुत गरेका छन् । दृष्टान्त अलङ्कारको प्रयोग नमुनाको रूपमा यस श्लोकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तिमीभन्दा लाखौं गुन अझ धनी मानिस पनि
 डुलेका छन बाबा ! फगत भिखमझासरि बनी ।
 विधाताको सारा अघट घटना सम्भ मनमा
 सबै मेरो मेरो भनी नभुल यो मोह-वनमा ॥

(ऐजन ,श्लोक,१३, पृ.९६)

प्रस्तुत उद्धरणमा भौतिक सुख सम्पतिलाई सबैभन्दा तुच्छ ठान्दै काठमाडौं सहरको जहानीया राणा शासनको दम्भसँगै बाँचेको जीवनशैली र सामान्य चराले सो शासकीय प्रवृत्तिप्रतिको निन्दासँगै यस श्लोकको सन्दर्भ जोडिएको छ । यो पृथ्वी सबैको साझा भएको सबैको हक अधिकार पनि समान रूपले लाग्ने भएकाले नियमले र विधाताको खेलसँगै मनुष्य, चरा र जीव जनावर भेट भएको कवि कल्पनाको दार्शनिक कथनले पुष्टि गरिएको सन्दर्भमा यो श्लोक निर्माण भएको छ । सांसारिक मोहमा चुर्लम्म डुबेको मानिस लोभी भएको पुष्टी गौँथलीलले यस पङ्क्तिमा व्यक्त गर्दै सो कथनलाई स्पष्ट पार्नका लागि दोस्रो पङ्क्तिमा भौतिक सम्पत्ति हुने धेरै मानिस पनि भिख मागेको प्रसङ्गले पुष्टी गर्दै दृष्टान्त अलङ्कार प्रयोग भएको छ । दृष्टान्त अलङ्कारको नाटकीय प्रस्तुति गर्ने सन्दर्भमा यो पृथ्वीमा ईश्वरको दया भावले सबैसँगै भेट हुन पुगेको कवि कथनले व्यक्त गर्दै यही भेटलाई महान् ठान्दै अधि बढ्नु पर्ने विचार दृष्टान्त अलङ्कार मार्फत् यी श्लोकहरूमा व्यक्त गरिएको छ :

गरी यस्तो राम्रो चिरिविरी चरी त्यो चूप भयो
 भने मैले भैगो त बसी कुह्रि दे गैह्र घर यो ।
 पखेटा पैचो दे बरू म पछि आएर तिरूँला
 दयाधारी राजासित सकल मै विन्ति गरूँला ॥

(ऐजन श्लोक १६, पृ. १००)

नेपालमा गएको १९९० सालको महाभूकम्पले गरेको धनजनको क्षति राज्यले सो को उद्धारमा र पुननिर्माणमा देखाएको उदासिनताको कारणले उत्पन्न निरासालाई व्यक्त गर्ने सन्दर्भमा आक्रोसित भई यो उद्धरण प्रस्तुत भएको पाइन्छ । मानिस सञ्चार आदान प्रदान गर्न सक्ने विवेकशील प्राणी हो भन्दै चराको लामो सम्बोधनपछि म पात्रमा अन्तरज्ञान सिर्जना भई आफ्ना सबै पूर्वकार्यको प्रायश्चित्त आफैले मानवहितका लागि गर्ने प्रतिबद्धतासहित यस उद्धरणको सन्दर्भ व्यक्त भएको छ । चराको सम्पूर्ण कथन व्यक्त भए पछि सो महलमा बसोबास गर्ने म पात्रले व्यक्त गरेको संवादात्मक उत्तरका माध्यमबाट म पात्रले गौँथलीको विचारलाई सम्बोधन गर्नका लागि नाटकीय शैलीमा प्रस्तुत गरेको कथन यस श्लोकको सन्दर्भमा रहेको छ । गौँथली सम्पूर्ण विचारप्रति समर्पित भई म पात्रले भौतिक रूपमा निर्माण भएको त्यस घरलाई सामान्य ठानिएको विषय व्यक्त गरिएको छ । कथ्य विषयको प्रस्तुतसँगै चराले प्रथम हरफमा व्यक्त गरेको कथनलाई पुष्टि गर्नका लागि सम्बन्धित निर्माण भएको महललाई सामान्य र तुच्छ

ठान्नु दृष्टान्त अलङ्कारको प्रमुख अभिलक्षण पनि हो । दृष्टान्त अलङ्कारका विशेषता प्रतक्ष्य रूपमा देखिने यस अलङ्कारमा यसका विशेषताको पुष्टि गर्ने कविनिबद्धता अर्थात् गौथली पात्रका कथनका माध्यमबाट प्रस्तुत उद्धरणमा प्रभावकारी रूपमा चयन भएको छ ।

गौथलीको चिरिबिरी कवितामा तुल्ययोगिता अलङ्कार

विषयवस्तु एक हुने तर वर्णनका लागि अनेकन तवरले व्याख्या हुने अलङ्कार तुल्ययोगिता हुन्छ । प्रस्तुत वा अप्रस्तुत विषयद्वारा एउटै सम्बन्ध व्यक्त गर्ने अलङ्कारलाई तुल्ययोगिता अलङ्कार भनिन्छ । यस कवितामा मुख्य अलङ्कारको रूपमा रूपक अलङ्कार भए पनि अन्य सहयोगी अलङ्कारको रूपमा आएका छन् ।

तिमी जान्नेसुन्ने मनुज चतुरा, हामी विचरा
चरा साह्रै साना अबुभु वनका केवल किरा ।
तथापि श्रद्धाले भुकी विनति गर्छु म सरस
वृथा मेरो भन्ने जटिल ममता ग्रन्थि नकस ॥

(गौथलीको चिरिबिरी, श्लोक ८, पृ. ९६)

प्रस्तुत उद्धरणमा भौतिक विलासिता र स्वार्थको दुनियामा रूमलिएको आधुनिक समाज संवेदनशील नभएकोले मानव समाजलाई संवेदनशील बन्न आग्रह गर्दै मान्छे नै सबै कुरा बुझ्ने सुन्ने र भाषिक आदन प्रदान गर्ने सचेत प्राणी भएको भन्ने सन्दर्भमा यो श्लोक व्यक्त भएको छ । जहानीयाँ राणा शासनको अवस्थामा चाकरी र चाप्लुसी गर्ने प्रचलन यसको असर मानव समुदायमा हालसम्म रहेको कुरा अबुभु किराले मानिसलाई भन्ने सन्दर्भमा जोडिएको छ । चराहरू सामान्य भएकाले तिनीहरूको कुनै सापेक्ष अर्थ नभए तापनि मानिससँग चराको तुलना गर्नु तुल्ययोगिता अलङ्कारको राम्रो नमुना बन्न पुगेको छ । कवि कल्पनाको बेजोड प्रस्तुति रहेको कवितामा मान्छेलाई अन्य वस्तुसँग धेरै ठाउँ तुलना गरिएको छ । भौतिक वस्तु नश्वर हुन जसको कुनै अस्तित्व हुँदैन त्यसै कारणले मेरो भन्नु व्यर्थ छ त्यसैले सबैसँग अनुनयका साथ सरल जीवन व्यथित गर्नका लागि आग्रहका साथ तुल्ययोगिता अलङ्कारको राम्रो नमुना प्रस्तुत गरिएको छ ।

त्यहाँ त्यो शयामा गर तिमी खुसीसाथ सयन
यहाँ यो डन्डीमा बसि बसि चिम्लछु नयन ।
अरू सेरोफेरो सब मुफत मेरो छ नभन
अघि मेरो भन्ने कति कति गए ती सब गन ॥

(ऐजन, श्लोक ११, पृ. ९६)

माथिको उद्धरणमा स्वतन्त्रता प्राप्तिका लागि विभिन्न समयमा भएका ठुला ठुला क्रान्ति र त्यसले ल्याएको समाजको परिवर्तलाई यस श्लोकको मुख्य विषय सन्दर्भ बनाइएको छ ।

संवादात्मक प्रस्तुतिबाट कविले भौतिकतावादप्रति आकर्षित बन्दै गएको मानव समुदायलाई आध्यात्मिक शिक्षा दिई सबैलाई अनुशासित बन्न आग्रह गरिएको विषय व्यक्त गरिएको छ । धन सम्पत्तिबाट पलाएको तृष्णाको भावले मानिस लाचार बनेको कथ्य विषयवस्तु प्रकट भएको छ । मानिसले प्राप्त गरेको जीवनलाई सहस्र स्वीकार गर्दै म पात्रलाई खुसी साथ रहन दिई कसैलाई बिगार नगर्ने विचार व्यक्त गरिएको छ । यस संसारमा सबै मेरो मात्र भन्ने व्यक्तिहरू समेत यस लोकबाट केही प्राप्त नगरिकन विदा भएका छन् भन्दै भौतिक वस्तुलाई काल्पनिक विचारले सन्तुलनका साथ तुलना गर्दै तुल्ययोगिता अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ । मानिसले जे प्राप्त गरेको छ त्यसैलाई सही रूपमा सदुपयोग गर्दै जीवन खुसीसाथ जीउन आग्रह गरिएको छ ।

निष्कर्ष

नेपाली साहित्यको कविताको प्राथमिक कालको उत्तरार्द्ध चरण र आधुनिक नेपाली कविताको पूर्वार्द्ध चरणका सशक्त कवि लेखनाथ पौड्याल परिष्कारवादी धाराका मुर्धन्य प्रतिभा हुन् । पौड्यालको काव्ययात्राको प्रथम चरणमा देखा परेको गौँथलीको चिरिबिरी कवितामा छन्द, रस र अलङ्कारको सर्वाधिक प्रयोग गर्दै काव्यलाई आलङ्कारिक बनाइएको छ । यस कविताको अलङ्कार विधासँग सम्बन्धित भएर यो लेखमा कविताको अर्थालङ्कारसँग सम्बन्धित रूपक, उपमा, दृष्टान्त र तुल्ययोगिता अलङ्कारको उदाहरण सहित त्यसको व्याख्या विश्लेषण गर्दै निष्कर्ष निकाल्ने काम गरिएको छ । साहित्यमा अलङ्कारलाई विलक्षण प्रतिभाको रूपमा लिई काव्यको शोभाबद्धक तत्वका रूपमा लिइन्छ । कवि लेखनाथ पौड्यालको शैली शिल्पगत तहमा निकै खारिएको काव्यात्मक कालीगढी पाइन्छ । यो कविता कवि कल्पनामा आधारित रही विषयलाई पूरै नाटकीय मञ्चनका साथ गौँथलीको सुमधुर आवाजका माध्यमबाट प्रस्फुटित भएको छ । १९९० सालको महाभुकम्पबाट अस्त व्यस्त भएको सहर काठमाडौँलाई मूल विषय बनाएर रचिएको कवितामा भौतिक सम्पत्तिप्रति मानिस लाचार बनेकोले असल बनी आध्यात्मिक चिन्तन तर्फ लाग्नु पर्ने प्रेरणा समेत दिइएको छ । यस कवितामा हिन्दु बेदान्त दर्शनको आध्यात्मिक विचार, प्रकृतिवादी मानवतावादी स्वर एकै चोटी मुखरित भएको छ । मानिस लाचारी नभई घमण्डलाई त्यागेर दैवी शक्तिमा लाग्न समेत प्रेरणा दिइएको छ । संवादात्मक शैलीको यस कवितामा प्रयोग गरिएका अलङ्कारहरू बनावटी नभएर स्वतः स्फूर्त रूपमा देखा परेका छन् । यसरी अलङ्कारको प्रयोग प्राचीन ऋग्वेद हुँदै यास्कको निरुक्त पाणिनीको अष्टाध्यायी र भरतको नाट्यशास्त्रसँगै भामह दण्डी क्रमशः नेपाली साहित्यमा चर्चा भएको पाइन्छ । काव्यकारले अलङ्कारलाई विशेष गरेर अध्ययनको विषयवस्तु बनाएकाले यस कविता पनि अध्ययनको मूल सामग्री बनेको पुष्टि हुन आउँछ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, अनिल र केशवप्रसाद अधिकारी.(२०७९).“भिखारी कविता सङ्ग्रहमा अलङ्कारविधान”.
सहयात्रा, ५ (१), पृष्ठ ४५-५८ ।
- आचार्य, कृष्णप्रसाद (२०६७). साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना .क्षितिज प्रकाशन ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद. (२०६७). पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त. (पाँचौ संस्करण) साभा प्रकाशन ।
- गड्तौला, नारायणप्रसाद.(२०७७). पूर्वीय काव्य सिद्धान्तको प्रायोगिक पद्धति. नेपाल प्रज्ञा
प्रतिष्ठान ।
- थापा, मोहनहिमाशु. (२०६६). साहित्य परिचय. (पाचौ संस्करण) साभा प्रकाशन ।
- पौडेल, विष्णुप्रसाद. (२०५७). संस्कृत काव्यशास्त्र. भुडीपुराण प्रकाशन ।
- पौड्याल, लेखनाथ. (२०७६). लालित्यभाग १. (एघारौं संस्क.), साभा प्रकाशन ।
- भट्टराई, गोविन्दप्रसाद. (२०७७). पूर्वीय काव्यसिद्धान्त. (दोस्रो संस्क.) नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, गोपीकृष्ण. (२०६८). साहित्यको रूपरेखा. शब्दार्थ प्रकाशन ।
- शर्मा, सोमनाथ. (२०५८). साहित्यप्रदीप. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- Baldick, C. (2006). *Oxford Dictionary Literary of terms*. Oxford University, Press Delhi
Edition.
- Peter, C. and Roger F. (1987). *The routledge dictionary of literary terms*, Routledge.
- Cuddon, J. A. (1994). *A Dictionary of literary terms and literary theory*, Black Well
Publications.